

МОВНА СИТУАЦІЯ НА ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI-XVII СТ.

У статті відзначено, що поряд зі староукраїнською в літературно-писемній сфері в цей період функціонували чужі мови. Досить поширеною була польська, яка проникала майже в усі тогочасні стилі. Зауважено, що ставлення до польської мови було неоднозначне: у діловодстві спостерігаємо оборону рідної мови, натомість деяку полемічну та художню літературу автори добровільно писали польською мовою.

Дослідники історії української мови неодноразово підкреслювали складність та парадоксальність мовної ситуації в XVI – XVII ст. на українських землях, відзначали її винятковість у слов'янському та європейському світі [1: 245; 2: 1; 3: 125; 4: 55]. Особливість ситуації полягала у функціонуванні на українських землях водночас кількох “різних мов (староукраїнська, церковнослов'янська, польська, латинська, грецька, чеська, німецька, гебрайська, ідиш, вірменська, угорська, кипчацько-турецька, словацька, молдавська, італійська та інші – В. Т.), які належали до зовсім різних мовних систем, мали різну структурну будову й відрізнялися як походженням, так і характером використання” [3: 125].

Варто зауважити, що таке розмаїття мов функціонувало на українських землях загалом, але не використовувалось одночасно в одному жанрі, низка мов вживалася лише на окремих територіях. Із вищезазначених мов чеська, німецька, гебрайська, ідиш, вірменська, угорська, кипчацько-турецька, словацька, молдавська, італійська були, поза сумнівом, мало поширені: вживалися в місцях компактного проживання відповідного етносу та подекуди в писемній ділянці, зокрема, при оформленні документів, тому на систему української мови як літературної, так і розмовної впливали мінімально. У літературно-писемному вжитку XVI – XVII ст. використовувалися церковнослов'янська, староукраїнська, продовжуючи традиції попередніх століть, а з кінця XVI ст. активно почали функціонувати польська, латинська, грецька. Широкий спектр літературних мов насамперед пов'язаний із входженням України “до європейського культурно-просвітницького ареалу” [5: 22]. Зазначимо, що XVI – XVII ст. – це період активного культурного піднесення в Європі: розвиваються шкільна освіта, наука, поширюється друкарство, з'являються нові жанри літератури тощо. Хвилі епохи Відродження,

майже одночасно з Реформацією, докотилися й до українських земель, хай навіть на століття пізніше, ніж у західноєвропейські країни. Дослідники Ренесансу зазначають, що однією з якісних змін цієї доби було звернення до національних мов замість латині [6: 492-493]. Цей процес у староукраїнській культурі позначився переважно на перекладах церковної літератури. Очевидно, переклад у XV ст. в Чехії Біблії чеською мовою стимулював подібні явища в Польщі, в Литві, в Україні [7: 90]. Як наслідок, з'являються такі пам'ятки, як Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр., Крехівський Апостол 60-х рр. XVI ст., численні Учительні Євангелія XVI – XVII ст. У художній же літературі ренесансні ознаки проявлялися у творчості саме латиномовних [підкреслення – *В. Т.*] поетів (Ю. Котермак, П. Русин, С. Кльонович, С. Оріховський та ін.), а також у конфесійній полеміці кінця XVI – початку XVIII ст. (М. Смотрицький, Христофор Філарет, Стефан Зизаній та ін.) [8: 123]. Розвиток національних мов у європейських країнах передбачав витіснення латини, проти її панування навіть створювалися релігійні рухи [7: 13-14, 71]. Але всупереч реакціям проти латинської мови, вона все ж таки залишається в Західній Європі мовою “тодішньої науки, художньої літератури й католицької церкви” [9: 35], хоча ставлення до неї вже не як до сакральної, а як до такої ж культурної мови, як і будь-якої національної, тільки більш літературно довершеної, нормованої [10: 122]. Можливо, занепад латинської мови не стався, з одного боку, через культове ставлення до неї, а з іншого – тому, що за такий короткий час народні мови не могли заповнити той лінгвальний простір, який до цього заповнювала класична латинь. Не повною мірою проявилася мовна ознака доби Відродження й в українській тогочасній культурі, хоча підґрунтя для цього було. В. Мойсієнко називає кілька причин, через які не відбувся остаточний перехід на народнорозмовну мову: близькість розмовної української мови з “руською” та церковнослов'янською, а відповідно більша доступність у сприйнятті, ніж латинська для чехів, поляків та ін.; відсутність перших друкованих перекладів на просту мову; не було створено граматики народнорозмовної мови, натомість була написана й видрукована церковнослов'янської; проста мова не вивчалася в школі; а основне – українці не мали власної держави [4: 66-67].

Серед п'яти мов грецька обслуговувала найменше ділянок суспільного життя [2: 1]: вивчалася в навчальних закладах та була одним із основних предметів навчання [11: 69; 12: 107]. Решта мов, крім шкільної освіти, обслуговували також інші галузі (літературу, діловодство, церкву, релігійну полеміку тощо). Детально функціонування латинської мови в Україні проаналізувала С. Гриценко

[5: 20-32]. До спостережень дослідниці додамо, що латинська мова, хоча й була використовувана в шкільництві, книговидаванні, діловодстві тощо, все ж таки не охоплювала більше ділянок, ніж староукраїнська літературно-писемна. Можливості грецької, латинської, церковнослов'янської мов були обмежені: вони не були поширені в повсякденному житті (важко уявити, що в урядових інстанціях канцеляристи спілкувалися між собою, виконуючи службові обов'язки чи в побуті, латинською, а церковні діячі – церковнослов'янською). Тому вплив цих мов на українську (передовсім народну) був незначним і зводився лише до лексичних запозичень та кальок. Водночас паралельне функціонування кількох мов ставало гальмівною силою в розвитку окремих стилів староукраїнської зокрема ділового, де не останнє місце займала латинська, та конфесійного, оскільки українська мова практично взагалі не використовувалася в богослужінні [4: 52].

Основними об'єктами в огляді мовної ситуації XVI – XVII ст. були й залишаються староукраїнська та старопольська мови. Н. Яковенко вважає, що в XVII ст. “література твориться трьома чужими мовами – слов'янською (тобто церковнослов'янською, розбавленою українськими), польською та латиною, обминаючи власну, або, як тоді говорили, просту. Сказати більше – шкільне культуррегерство пригасило той стихійний процес розвитку простої мови, який ми можемо простежити ще в XVI – початках XVII ст. у судових протоколах чи, наприклад, канцелярських жартах-пародіях” [13: 63]. На нашу думку, твердження Н. Яковенко – це одна, але не єдина причина відкидання на другий план староукраїнської мови. Не вдаючися до детальних описів, нагадаємо, що ще з часів Київської Русі функціонувало два типи (варіанти, чи й дві окремі мови) літературно-писемної мови: давньорусько-українська та церковнослов'янська, використання яких розподілялося за ділянками: відповідно державне і світське життя та церква, згодом обидві мови поєднувалися у творах із перевагою тієї чи іншої [14: 101-102]. До того ж обидві мови не мали живомовного підґрунтя, а лише включали до своєї системи народнорозмовні елементи [15: 641; 16: 783]. Польський полеміст П. Скарга про церковнослов'янську мову писав: “...ніхто і ніколи не зможе стати вченим завдяки слов'янській мові. А вже тепер церковнослов'янської мови справді ніхто не розуміє. Бо нема на світі такого народу, який би говорив цією мовою так, як у книгах пишуть. Вона не має своїх правил, граматик, словників для інтерпретації і вже не може їх мати. Ось чому ваші священники, коли хочуть зрозуміти слов'янське писання, мусять удаватися до польських тлумачень” [17: 14]. Очевидно, не в змозі була задовольнити всі суспільні потреби й

тогочасна книжна літературно-писемна українська мова. Книжна (проста) не здолала два головних бар'єри: не функціонувала в школах і в богослужінні, у результаті не мала можливостей (потреб) розвиватися та виходила з активного вжитку. Саме через це, на думку І. Огієнка, “Котляревський рішуче й остаточно рве з нею [староукраїнською мовою XVI – XVIII ст. – *В. Т.*], рве, може, й тому, що вже просто не знав її” [18: 196]. Водночас представники письменства і освіти, недостатньо знаючи словено-роську мову, “досить добре володіли польською мовою, користувалися навіть нею в полемічних виступах проти католицизму і таким чином неминуче вносили елементи літературної польської мови, головню в лексиці” [19: 9]. Отже, великий розрив між книжними староукраїнською і церковнослов'янською, обмежені виражальні можливості обох мов, незначна кількість знавців та використання лише в писемному вжитку, з одного боку, а з іншого – вестернізація Русі, яка дала альтернативу її полонізації [13: 63], стали причиною обмеженого використання староукраїнської та церковнослов'янської мов і спричинили поширення польської.

Із кінця XVI ст. активно починає творитися художня література, а це вже був прихід у культуру іншого напрямку – бароко, для мови якого властивими були пишність, урочистість, барвистість, риторичне оздоблення твору. Напевно, тут старопольська мова мала ширші виражальні можливості, ніж книжна українська. До того ж, як зауважує В. Мойсієнко, важливим чинником виступала кодифікація польської мови, якої не мала староукраїнська [4: 54, також 55, 56]. Уживання польської та латинської мов позитивно позначалося й на популярності письменника, адже “свідомий вибір мови для митця – не інтелектуальна гра, а творча необхідність” [20: 16]. Саме “польськомовність твору робила його доступним і цікавим для всіх читачів польської культури” [17: 13]. Частина текстів давньоукраїнської літератури, створених латинською, польською, старослов'янською, книжною українською була доступна лише висококваліфікованим фахівцям [20: 13]. Із вищенаведених аргументів можна зробити висновок, що в XVI – XVII ст. вживання мови не ідентифікувалося з національною приналежністю, можливо, через те, що в цей час “ще не існувало націй у сучасному розумінні. Національна ідентичність фактично виявлялася через віру, адже саме релігія та церква була духовною основою середньовічного суспільства” [17: 12]. Підтвердженням може бути велика кількість творів полемічної літератури, написана переважно польською мовою (майже всі твори М. Смотрицького, К. Саковича, Д. Братковського, а також польську використовували Л. Баранович, С. Полоцький,

І. Галятовський, С. Яворський, Ф. Прокопович, З. Копистенський та інші [21: 68]). Значна частина авторів того часу писали або двома мовами, або перекладали на польську мову. Як відомо, до кінця XVII ст. спеціальні укази про заборону вживання староукраїнської мови чи на підтримку польської принаймні офіційно не видавалися з королівської канцелярії. Отже, панування польської мови, окрім державно-правової ділянки (вимоги видавати документацію з польської резиденції руською мовою), наскільки нам відомо, не знаходило спротиву серед тогочасного українства. Таким чином, “несприйняття Польщі політичної співіснувало з визнанням Польщі культурної” [22: 54]. Н. Яковенко таке явище вбачає “не в особистій полонізації авторів цих текстів – писарів та адвокатів: більшість із них лишалася православною й патріотично налаштованою. Згаданий симптом опосередковано засвідчує, що у свідомості тих авторів витворилася ієрархія престижності, першу сходинку якої (не без зусиль оновленої школи) посіла польська мова, а руська, якою ще донедавна й писалося, й жартувалося, отримала статус мови домашнього вжитку” [13: 64]. Отже, у мистецькому житті вибір мови для автора був добровільним.

Водночас такій мовній ситуації сприяли тодішні обставини. Як зауважує І. Чепіга, польська культура займала панівне місце в освіті й житті української шляхти й частини духовенства, яке прийняло унію. Польську мову українці засвоювали різними шляхами. Один із них – відкриття польських шкіл на всій території Речі Посполитої. Навчання в цих школах велося польською й латинською мовами [23: 37]. Польська мова, потрапивши на українські землі в ролі провідника західноєвропейських традицій, стримувала розвиток української зокрема її стилів. Зазначаючи негативні наслідки тогочасної мовної ситуації в розвитку української мови, передовсім літературної, варто зауважити, що український приклад у мовній практиці не оригінальний. Свого часу польська мова зазнала впливу чеської, оскільки остання випереджала її в розвитку [24: 8].

Відмінна модель польсько-українських мовних контактів кінця XVI – XVII ст. від світського життя була на державно-правовому рівні, у ділових відносинах між Польщею та Україною. Важко однозначно оцінити мовну політику Польського королівства, до якого, за умовою Люблінської унії (1569 р.), перейшли майже всі українські землі. У Люблінській угоді 1569 р., на Варшавському сеймику 1590 р. руська мова визнавалася і підтверджувалася мовою ділових документів [18: 147; 25: 12, 16]. Упродовж століття з Речі Посполитої ніяких документів про заперечення (як і про підтримку) староукраїнської мови не видавалося [25: 12-26]. Лише через

століття в 1669 році було ухвалено постанову про те, що король “всю документацію видаватиме польською і латинською мовами” [26: 136; 25: 26], а в 1696 р. на Варшавському сеймі було прийнято постанову, у якій польська мова визнавалася мовою українських канцелярій [18: 150; 25: 28]. Таким чином, відповідно до виданих указів, законів, мовою урядових документів була “руська”, але після Люблінської унії на практиці спостерігаємо іншу ситуацію. Свідченнями може бути листування Стефана Баторія зі старостами Київського воєводства та із запорізькими козаками, яке велося польською мовою [27: 350]. Ілюстрацією може також слугувати мова документів загальнодержавного рівня, які виходили з польської королівської резиденції. Із цього приводу Кеннеді Грімстед зазначила: “Упродовж 30-40-х років XVII ст. мовна ситуація стосовно привілеїв для українських земель, так само як і роль писарів, зазнали ще радикальніших змін, ніж ситуація довкола судових декретів. За винятком кількох підтверджень, старіших угод та копій із давніх документів, занесених до книг руською мовою, актів руською мовою практично вже немає. Понад те, вже в 1631 р. офіційні копії 20 з 22 привілеїв, записаних до двох руських книг того року, виконані по-польському. За 1633-1635 рр. руською мовою записано лише один документ; те саме спостерігаємо в книзі за 1636-1641 рр. Аналогічно в 1645 р. усі сімнадцять привілеїв зареєстровані польською мовою. Характерно, що за 1632, 1641-1644, 1646-1652 рр. в Руській серії не збереглося жодного документа привілейного чи підтверджувального змісту. Це наводить на думку про те, що вони послідовно перестали реєструватися окремо” [28: 73]. Ще одним аргументом є грамоти на підтвердження магдебурзького права м. Кисву, де з 1615 р. 30 привілеїв були видані польською мовою, тоді як до цього (з 1542 до 1608 рр.) – дев’ять руською, п’ять латинською та три польською [29: 135-138]. Не кращою ситуація була і на периферійних територіях. За спостереженнями В. Мойсієнка, “всі справи актових книг Овруцького гродського уряду за 1678-80 роки (староста Миколай Сапіга) вже записані польською мовою, щоправда початки і кінцівки – українською” [30: 34]. Це явище, на думку дослідника, насамперед пов’язано із заселенням українських земель поляками та обійманням ними урядових посад, “адже в тому ж таки Овруцькому старостві перші поляки стали старостувати вже від 1616 року (Павел Рудзький). Відтоді, принаймні до Хмельниччини, представників руської (української) шляхти серед старост Овруча не було – Анджей Гурський, Самуель Лаш [там само]. Як зазначає Н. Яковенко процес витіснення української мови з діловодства відбувався в основному в XVII ст., оскільки в XVI ст. мовою записів практично є українська, а у

XVIII ст. – польська. Пропорційне співвідношення україномовних та польсько-латиномовних актів дослідниця простежує переважно на Луцьких і Володимирських гродських і земських книгах, почасти залучаючи також Кременецькі та Житомирські. Упродовж першої половини XVII ст. найвиразнішим процес полонізації книг відбувся в Луцьку (з 98,5% українських записів до 43,5), найменше – у Кременці (відповідно з 99,5 до 90,5). Різний відсоток полонізації документів, за словами Н. Яковенко, залежав від політичної, культурної активності [31: 64-65]. На думку В. Мойсієнка, “сімнадцяте століття внесло докорінні зміни в практику діловодства. Хоча правові відмінності формально зберігалися, і навіть продовжували звучати вимоги щодо окремої серії актових книг, практична необхідність у них паралельно із занепадом руської мови щодалі зменшувалася.. Наприклад, у Житомирському гродському суді україномовні справи відносно послідовно фіксуються до середини XVII ст. Із другої половини – рідко, а у XVIII ст. за роки 1707, 1714-1722, 1724-1740, 1753-1755 їх уже нема” [30: 34]. Дослідник зазначає, що “документальні підтвердження відстоювання шляхтою права на свою мову можуть свідчити лише про одне: вона поступово виводилася з діловодства, що явно ускладнювало розуміння місцевим населенням державних офіційних паперів. Із кінця XVI ст. можна говорити про значне поширення серед української шляхти й козацької старшини польської мови” [4: 338]. З 20-х рр. XVII ст. процеси полонізації на українських землях стають масовими [32: 81].

Також слід зважати на те, що мовна ситуація в літературно-писемному вжитку відрізнялася від тієї, яка побутувала серед народнорозмовного населення. Розмовне мовлення, очевидно, характеризувалася меншою мовною строкатістю (за винятком хіба території Галичини): в усній формі функціонували переважно українська мова з територіальними відмінностями та народнорозмовний варіант старопольської. Незаперечним фактом було взаємопроникнення обох мов, принаймні для суміжних територій із Польщею. Однак питання глибини взаємовпливу чи хоча б тогочасного впливу польської на розмовну українську нині практичного розв’язання не має, оскільки на підставі мовних матеріалів літературно-писемних текстів неможливо точно встановити, який відсоток належить тогочасним народнорозмовним елементам, а пам’ятки, писані лише тодішньою живою мовою, відсутні. Напевно, живе мовлення сильного впливу польської мови не зазнало [33: 3], йому був властивий лише незначний відсоток польських елементів із наявних у стандартизованих, насичених іншомовними зразками кліше, подекуди повністю пересипаних цитаціями з польських документів.

Українська народна мова найбільше зазнавала впливу, очевидно, від польськомовного етнічного населення. У той же час дослідники, студіюючи проблеми заселення та національний склад українських земель, відтворюють такі відомості на основі різноманітних історичних джерел (насамперед, привілеїв на підтвердження власності землі тощо) [32; 34; 35], оскільки спеціально присвячених праць цим питанням у XVI – XVII ст. не було, з'являються такі дослідження лише у XVIII - XIX ст., зокрема “Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.”, “Historia Rusi południowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej” А.Яблоновського та ін. “Початок основних міграційних переміщень польської людності в Україну припадає на кінець XIV – першу половину XV століть, коли Польща після запеклої боротьби з Великим князівством Литовським відвоювала в останнього Західне Поділля і почала не менш запеклу боротьбу за родючі землі Волині. У цей же час з Мазовії, рятуючися від немилосердного феодалного гноблення польських магнатів, перейшла і розселилася велика кількість магнатів і дрібної шляхти” [36: 67]. Активно заселяються поляки на українських землях після Люблінської унії (1569 р.), за умовами якої було ліквідовано міждержавний кордон РП та ВКЛ та скасовано заборону на придбання земель мешканцями Корони [34: 207; 37: 19]. Відповідно “притік польської шляхти на українські землі, міжетнічні шлюби, які стали особливо популярними в середовищі князів та панів, навчання шляхетської молоді за кордоном, привабливість польської культури як більш розвиненої й проникнутої шляхетським статусом поступово готували ґрунт для зміни мовної ситуації спочатку в спілкуванні, приватному листуванні, а з часом і в офіційних установах” [32: 78]. До того ж привілеї литовсько-руським боярам із Польщі видавалися за зразком привілеїв польської шляхти [37: 19].

Поширення й розвиток польської мови у ВКЛ були зумовлені двома процесами: міграцією польської людності та полонізацією місцевого населення [37: 39-40]. При тому З. Курцова вважає, що другий процес був основним у формуванні та поширенні польської мови на українській території [37: 40]. Спостереження над літературно-писемними текстами показують сильний польський вплив на староукраїнську (у лексиці, фонетиці, граматиці). До якої міри він відбився на живому тогочасному мовленні, однозначно судити важко. Все ж таки вважаємо, що був він значно слабшим, зважаючи на обмежені шляхи усного поширення польської мови (відсутність на той час засобів масової інформації, обмежений доступ простого люду до навчальних закладів, до друкованої продукції тощо). На нашу думку, аналізуючи польські впливи на українську мову XVI – XVII ст., варто

розмежовувати не лише територіальні діалекти та мовні стилі, а й виділяти соціальні діалекти (мовлення шляхти та мовлення простого люду), оскільки соціальна диференціація суспільства в досліджуваний час була яскраво виражена. Напевно, саме ця відмінність і визначала специфічні мовні особливості. Очевидно, мовленнєва поведінка привілейованих верств населення відрізнялася від простого люду – селян і міщан, оскільки відрізнялися їхні культури, способи життя. На думку Ст. Двораковського, це було два стани: шляхетський і хлопський, які між собою перетиналися вкрай рідко [38: 20]. Тому мовлення перших було значно більше пронизане полонізмами на всіх рівнях, оскільки цю групу складали переважно магнати та шляхтичі (значна частина володіла польською мовою, навіть користувалася нею в повсякденному вжитку, особливо з дітьми, мали можливість навчатися в школах або індивідуально [38: 21, 22]), а також багато заможних українців, які в усьому (у культурі мови, релігії, державному устрої) намагалися наслідували поляків. Напевно, мовлення саме цієї категорії відбито в текстах тогочасних пам'яток. Щодо складу привілейованих верств, то історики можуть більш-менш точно відтворити відомості переважно ті, які “стосуються великого (магнатського) землеволодіння, оскільки останнє добре задокументоване, імена його власників відомі, а шляхи їх переміщення в Україні відтворюються без особливих загадок чи неточностей” [34: 207], цінною є інформація в монографії Г. Літвіна про обіймання урядових посад польською шляхтою на українських землях у XVI – XVII ст. [35]. “Важче, а очевидно, вповні й неможливо відтворити детальну картину появи дрібних маєтків прийшлого елемента”, оскільки ці землі були задокументовані набагато гірше, частина актових документів утратилася [34: 207]. Практично ніяких конкретних історичних даних немає про поширення на українській території зазначеного періоду польського простого люду. Маємо лише загальні вказівки. Так, З. Курцова, цитуючи В. Вереніча, зазначає, що від XV ст. в Україні, а потім у Білорусі й Литві з'являлися нечисельні й різномірні колонії етнічних польських емігрантів, які користувалися певними польськими діалектами. Але в літературі практично немає опису давнього переселеного діалекту, який би зберігав свої ранні особливості. Мабуть, ці групи були повністю асимільовані корінним населенням [37: 40]. Таким чином, мабуть, найбільше польського впливу в живому мовленні зазнала розмовна мова тогочасної еліти: напевно, інтерференційні процеси в текстах на зразок *блото*, *слонце*, *вяра*, *прося* ‘порося’, *святom* ‘світom’ тощо відбивалися саме цих верств, а на мові простого люду вплив позначився лише лексичними запозиченнями. До того ж, очевидно, вищі прошарки користувалися

переважно польською мовою (можливо, подекуди насиченою українськими), оскільки внаслідок взаємодії двох систем не витворився змішаний тип мовлення, як то маємо на сьогодні в українській мові “суржик” або в білоруській “трасянку” (до уваги не беремо компактні поселення поляків пізнішого часу).

Отже, особливість мовної ситуації на українських землях у XVI - XVII ст. виявлялася: по-перше, у літературно-писемній ділянці функціонували декілька (щонайменше п'ять) мов, а відповідно їх паралельне існування стримувало розвиток тогочасних української мови як на народній основі, так і літературної, їх системи взаємодіяли, порушуючи рівневі структури насамперед староукраїнської, по-друге, вибір мови залежав від ділянки суспільного життя: у художньому та публіцистичному стилях вибір був добровільним, а в діловодстві залежав від тогочасної суспільно-політичних умов; по-третє, у поширенні польського впливу в живому мовленні, ймовірно, мала значення соціальна диференціація українського суспільства. Відповідні процеси та результати тогочасної мовної ситуації ілюструють лексика іншомовного походження, наявна в пам'ятках староукраїнської мови XVI – XVII ст., впливи у фонетиці та граматиці.

Список використаних джерел та літератури

1. Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI – XVII вв.) Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 230-271.
2. Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII століття. – Львів: Місіонер, 1996. – С. 1-18.
3. Марозава С. Уніяцкая царква Беларусі в моўных працэсах канца XVII - першай паловы XIX стогоддзя // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди 70-річчя. – Т. 1. – К.-Львів, 2004. – С. 125-141.
4. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI - XVII ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 446 с.
5. Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток XVI - XVII ст.) / Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01.– К., 1999. – 290 с.
6. Дейвіс Норман. Європа. – К.: Основи, 2001. – 1463 с.
7. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х років. Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава: Вид-во Варш. ун-ту, 1930. – Т. 1. – 520 с. – Т. 2. – 192 с.
8. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Видавничий центр Академія, 1997. – 752 с.
9. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVIIст.. – К.: Наукова думка, 1985. – 215 с.

10. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: “АртЕк”, 1999. – 728 с.
11. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV- I половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 238 с.
12. Гринчишин Д. Слова з літерою г в українських пам’ятках XIV - XVIII століть // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди 70-річчя. – Т. 1. – Київ-Львів, 2004. – С. 95-118.
13. Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 59-70.
14. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 152 с.
15. Русанівський В. М. Староукраїнська літературна мова / Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 641-644.
16. Німчук В. В. Церковнослов’янська мова / Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 782-784.
17. Юкало В. Полемічна література XVI – XVII ст. як зародження української публіцистики // Дивослово. – 2005. – № 6 – С 11-19.
18. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд, авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. Тимошик. – К.: “Наша культура і наука”, 2001. – 440 с.
19. Горецький П. Й. Історія української лексикографії – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 242.
20. Шевченко Л. Латиномовна поезія у шкільному курсі української літератури // Дивослово. – 2005. – № 8. – С. 13-17.
21. Walczak B., Witaszek-Samborska M. Dwa przyczynki do dziejów polsko-słowiańskich związków językowych // Słowiańskie kontakty: język i kultura. – Zielona Góra, 1996. – S. 63-72.
22. Лазаренко О. Польська літературна мова в українськoлму суспільстві XVII ст. (на матеріалі творів Лазаря Барановича) // Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – Випуск 11. – К., 2001. – С. 53-54.
23. Чепіга І. П. Всуперечунії та єзуїтській експансії // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 35-40.
24. Reczek J. Bogemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich wydawnictwo PAN, 1968. – 160 s.
25. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). – К.: “К.І.С.”, 2004. – 168 с.
26. Німчук В. В. Державна мова / Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 135-138.
27. Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa, 2002. – 534 s.
28. Грімстед Кеннеді Руська серія Коронної метрики // Руська (Волинська) метрика. – К., 2002. – С. 29-139.
29. ЦДІА У м. Києва. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1.

30. Мойсієнко В. Акти Житомирського уряду кінця XVI початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови / Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. – Житомир, 2004. – С. 5-41.
31. Яковенко Н. Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1983. – С. 64-72.
32. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569-1673 рр. Студія з історії регіоналізму в історії Речі Посполитої. – Острог-Львів, 2002. – 304 с.
33. Zaróba A. Wpływy polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich // Język polski, styczeń-luty. – 1961. – XVI. – S. 1-19.
34. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
35. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569-1648. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper, 2000. – 224 s.
36. Палієнко В. І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження – 1994. – № 2. – С. 67-70.
37. Kurzowa Z. Język polski Wilńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w. – Warszawa-Kraków: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 499 s.
38. Dworakowski St. Szlachta zagrodowa we wschodnich powiatach Włynia i Polesia. – Warszawa: Nakładem komitetu do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski przy towarzystwie rozwoju ziem wschodnich, 1939. – 129 s.

***Walentyna Tytarenko. Sytuacja językowa na ziemiach
północno-ukraińskich w XVI-XVII w.***

W artykule zaznaczono, że w sferze pisemnej staroukraińskiej funkcjonowały języki obce. Dość szeroko rozpowszechniony był język polski, który przenikał w tym czasie we wszystkie struktury. Zauważono, że stosunek do języka polskiego był niejednakowy.

W języku urzędowym zauważa się obronę języka ojczystego, natomiast w polemice, literaturze pięknej, autorzy dobrowolnie pisali w języku polskim.

***Valentyna Tytarenko. Language Situation in North Ukrainian Lands
in XVI-XVII Centuries.***

The article draws attention to the fact that along with old-Ukrainian in literary – written sphere there used to function other foreign languages. The Polish language was fairly wide-spread and it would penetrate into nearly every contemporary style of that time. Here one should bear in mind the equivocal attitude to the Polish language: in office work one could observe the defence of the native language however some polemic literature and fiction used to be willingly written in Polish.